

László Balázs
joghallgató

Politika – mint az új generációk felelőssége

1. Vélt és valós problémák a politikával kapcsolatban

1.1 Egy generáció problémái

Sokszor halljuk és magunk is sokszor mondjuk ki azokat a mondatokat, amelyek így kezdődnek: „Ez a mai fiatalság...”; és általában valamilyen negatív megállapítással folytatódnak. Az az érzésünk támadhat, hogy a mai fiatalságot a társadalom nem tartja kellőképpen érettnek, kompetensnek a különböző problémák sikeres kezeléséhez. Általánosan persze elmondható, hogy a huszonegyedik század elején a fiatalság legfőbb jellemzői nem a következetesség, a mértékletesség vagy a felelősségtudat, mégsem méltányos egész generációra hátrányosan megkülönböztető következtetéseket levonni még a többség viselkedéséből sem. Tény, hogy vannak világnézetbeli, hozzáállásbeli problémák, de hinni kell abban, hogy ezeket a nehézségeket a most felnövő generáció képes kezelni a saját és a későbbi nemzedékek érdekében. A fiatalokkal kapcsolatban általam szimpatikusnak tartott egyik nézet szerint „a legnagyobb büntett ellenük letörni az egyéniségüket, ... kiskorúsítani őket.”¹ A kiskorúsított emberképet felváltó nagykorúsított emberkép kialakítása azonban nem csaphat át szabadosságra és az állampolgárok magukra hagyásába. Meg kell találni az ideális, egyensúlyi helyzetet. Ahogy Bernard *Show* írja e kettősségről: „Az államférfi ne kezelje az állam gyermekeit úgy, mint a sajátjait. [...] De az állam gyermekeinek összessége nem nő fel soha”.²

1.2 A problémamegoldás problémája

Azt sem kell túlságosan sokat bizonygatni, hogy jelenleg Magyarországon valami nincs rendben. A felelősség és a tisztánlátás szempontjából lehet és kell is vizsgálni, kiknek és milyen folyamatoknak, eseményeknek köszönhető e problémás állapot kialakulása, de a közeljövő legfontosabb feladata más. A problémákra megoldást kell találni, méghozzá itt, Magyarországon.

Sok szülő azért várja el gyermekétől a széles körű és eredményes tanulmányok folytatását (különös te-

kintettel az idegen nyelvek megfelelő elsajátítására), lehetőleg valamely nagy tekintélynek örvendő egyetemen, hogy a fiatal felnővén elhagyhassa az országot, megpróbálhasson letelepedni a „fejlett és rendezett” nyugaton. Csak arra nem gondolnak sokan, hogy saját hazánkban is szükség volna olyan emberekre, akik képesek az országot járhatóbb útra terelni. Ha a leendő értelmiség nagyobbik hányada külföldre „menekül”, Magyarország még hosszú évtizedekig zuhan a gazdasági-politikai válság végtelen mélységeibe. A kérdés: miért nem hisznek abban a fiatalok (és szüleik), hogy Magyarország határain belül is van kiút a jelenlegi állapotból?

1.3 A helyes kiindulópont problémája

Az emberek mindennapjait, gondolkodását, tetteit számos aktor befolyásolja, ezek közül a legfontosabbak a gazdasági és a civil társadalmi tömörülések, a tudomány és a művészetek, a vallások, a médiumok, a politika és egyes politikai eszmék, törekvések. Az aktorok sorából jelen dolgozat a politikát emeli ki, és tekinti a problémamegoldás kiindulópontjának. E tág kategórián belül pedig a hazai politika vizsgálatára kerül sor annak fényében, hogy valamely ország politikája a globalizáció megállíthatatlan folyamatában is különösen erős hatással van az adott ország polgáira.³

A problémák kezeléséhez azonban azt a további tényt kellene elfogadnunk, hogy a Nyugat sem tökéletes. Miért tűnik mégis úgy, hogy valamit jobban csinálnak? Nyugaton is vannak problémák a gazdasági-politikai-igazgatási rendszerrel (gondolhatunk akár a helyenként túlbonyolított francia modellre, az olaszországi botrányokra, az angol tradicionális rendszer egyes problémáira, az *Obama*-rendszer népszerűségvesztésére az Amerikai Egyesült Államokban stb.), vannak generációs problémák is; vannak ellentétek, tüntetések, egyszerűen vannak Nyugaton is problémák. Ezért nem szerencsés Magyarországot más országokkal úgy összehasonlítani, hogy a nyugatot tökéletes mintának tekintve mondunk ítéletet hazánk fölött. Van ugyanis valami, amit nem tud senki megváltoztatni, és ami a problémák bölcsőjének tekinthető: a történelem.

A történelemnek a jelen társadalmára, a gazdasági, kulturális, és jogrendszerre, valamint a politikai rendszerre gyakorolt hatását nehéz volna megkérdőjelezni, elég, ha arra az *Eörsi* Gyula által megfogalmazott tételre gondolunk, amely szerint a (magánjogi) jogrendszer minősége minden államban jelentős mértékben függ például a polgári forradalom minőségétől, szerencsésebb vagy szerencsétlenebb időzítetttségétől – és e tétel szerint a magyar rendszer nem ideális módon alakult át 1848 után.⁴ A jogrendszernek

a politikai rendszerre gyakorolt hatását, és Eörsi elméletének a politikai rendszerre való kiterjesztheségét pedig aligha kérdőjelezhetjük meg.

Magyarország problémáira, amelyek történelmünkől erednek – gondolva egészen a legközelebbi múlt (a rendszerváltás, -változás vagy -változtatás⁵ óta eltelt két évtized) ballépéseire is –, csak Magyarországon lehet megoldást találni. Ehhez azonban szükség van a politika központi intézményei, illetve a politikusok közreműködésére, példamutatásra, valamiféle belső rendre, ami aztán kihathat azok szűkebb és tágabb környezetére is. Ezt a rendet pedig kizárólag a magyar politikai élet megváltoztatásával lehet megteremteni. Csak ezután lehet stabil felszálló pályára állítani a gazdaságot és rendet teremteni a társadalmi élet minden más területén is. A politikai élet reformjához azonban szükség van és mindig is szükség lesz a politikával különböző mértékben és minőségben foglalkozó emberekre, hiszen az egyének és az általuk alkotott közösségek a politikai kultúra elsődleges hordozói.⁶ Az egyének által hordozott politikai kultúra pedig megint csak a történelemben gyökerezik.⁷

Annak a kérdésnek megválaszolásához, hogy miért az egyének felől közelítsük meg a politikai problémák megoldásának kérdését, először *Földvári József* egyik büntetőjogi elméletét kell kiterjesztenünk a politika területére: elfogadhatjuk annak az állításnak helyességét, miszerint a politika legnagyobb részben a büntetőjogi terminológiában is használt „cselekmények” összessége, vagyis leegyszerűsítve: döntés (pszichikai mozgás), és ebből adódó cselekvés (testi mozgás). Cselekmények elkövetésére pedig kizárólag természetes személy (tehát ember) képes.⁸ Mindez azt jelenti, hogy a politikát vizsgálni és reformálni egyaránt a polgárok irányából lehet és kell. (Azt természetesen nem kérdőjelezhetjük meg, hogy a politika működése valamilyen rendszert – politikai alrendszert – képez, és ez is hat más elemekre.)

Szintén a politikának az egyének irányából kiinduló vizsgálatát nevezi meg *Thomas Hobbes*, mint a politika megismerésének módját. Ahogy *Ádám Antal* írja: „Felfogása szerint az alkotórészek ismeretéből érthető meg a bonyolultabb test működése. A politikai test megértésének kulcsa ennek alapján az egyes ember természetének megismerése.”⁹

1.4 A politika körüli problémák

Sajnos a napjainkban tevékenykedő politikai elit (jelen szövegkörnyezetben kimondottan a jövedelmüket politikusi tevékenységgel keresőkre, országgyűlési képviselőkre, pártvezetőkre, megyei és városi vezető politikusokra stb. szűkítve) annyira megosztott és néha elvakultan dogmatikus, hogy

ki kell mondani: az új politikát csak új nemzedék testesítheti meg. (Ez persze nem jelenti azt, hogy a jelenlegi politikai elitnek nem kellene tennie a változásért. A jelenlegi elit feladata a terep előkészítése a következő generációk számára, a problémák további elmélyülésének megakadályozása.) A fiatalság jelentős része azonban elzárkózik a politikától, az ugyanis a közvéleményben már nem egyszerűen „úri huncutság”, hanem egyfajta kollektív bűncselekmény, amelyből jobb kimaradni. Saját felmérésem mellett tanulmányok¹⁰ is igazolják, hogy a politika elemeinek megítélése a rendszerváltás után nem javult jelentősen a fiatalok körében. A kérdés: miért van mindez így, és mit lehet tenni a változásért? További probléma, hogy működésével a korábban megnevezett aktorok némelyike is növeli a politikai döntéshozók és az érintettek között feszülő távolságot, ahogy ezt *Szabó Gábor* is kifejti.¹¹

1.5 A politika bűncselekmény voltának kérdése és cáfolata

Annak ellenére, hogy gyakran hallani a politikával valamilyen módon összefüggésbe hozható bűncselekményekről és egyéb, bűncselekménynek nem minősülő normasértésekről, a politikát nem vonhatjuk e két fogalom alá. Bár létezik a politikai bűncselekmények köre, vannak a politikához vagy a politikai szereplőkhöz kisebb-nagyobb mértékben köthető nem kifejezetten politikai bűncselekmények és normasértések, sőt, a politika egyes folyamatai egészként is lehetnek jogellenesek vagy más normába, például erkölcsbe ütközők; ám a politika (véleményem szerint) legelfogadhatóbb definíciói tárgyuk rendeltetését sohasem jog- vagy társadalomellenes cselekményekben látják. Éppen ellenkezőleg, a jó politika a társadalmat szolgálja – ezzel máris hiányzik a bűncselekmények egyik fontos ismérve, a társadalomra veszélyesség. Az persze már egy másik kérdés, hogy jól működik-e a politika.

Ha elfogadjuk, hogy a politika többé-kevésbé leírható cselekmények sorozata (helyesebben talán összessége), akkor *Földvári József* elméletéhez visszatérve beláthatjuk, hogy a politikát emberek alakítják (még hozzá egyénenként különböző formában és mértékben), hiszen cselekményeket – és így bűncselekményeket is – csak emberek követhetnek el. Ha tehát a politikával összefüggésbe is hozhatók bűncselekmények és más normasértések, azok első sorban az elkövető személyéhez kapcsolódnak, nem a politika jelenségéhez.

Persze a politikai közeg, a politikai kultúra és egyes politikai folyamatok befolyásolhatják az emberek normakövető vagy normasértő magatartását, de e jelenségek hátterében ismét egyének állnak, mint

a közeg kialakítói, a kultúra legfőbb hordozói (és kialakítói), valamint a folyamatok irányítói. Végül soron tehát valamennyi említett politikai jelenséget visszavezethetjük az emberre, mint a jelenségek forrására. Annál is inkább így van ez, mivel a politika (akár az állam, a hatalom, az uralom, az érdek, az érték, a kommunikáció, vagy más jelenség irányából közelítjük meg fogalmát) feltételezi emberek létét és kapcsolatát (emberek kapcsolata nélkül nincs állam, nincs politikai értelemben vett hatalom és uralom, nincs jog; egyáltalán társadalom és társadalmi jelenségek sincsenek – a politika pedig társadalmi jelenség). Az ember tehát előbb volt, mint a politika, ő alakította ki és tette olyanná, amilyen.

1.6 A „legfőbb probléma”

Amennyiben tehát a felnövő fiatal generáció politikához fűződő kapcsolatának vázolt problémáit összegezni kívánjuk, az a már érintett következtetés vonható le: mélyen a politikai kultúrában létezik olyan „legfőbb probléma”, amely meghatározza a politikával kapcsolatos további problémákat is. Arról van itt szó, hogy az emberek nem tudják, mi is az a politika, félreismerik azt, és olyan jelenséggel azonosítják, amely – véleményem szerint – egyenesen ellentétes a politika rendeltetésével.¹² Ennek csak egyik szegmense a Raymond Aron által is elemzett policy-politics dichotómia¹³ meg nem értése, amelynek egyik oka, hogy a magyar nyelvben mindkét kifejezést politikának fordítják.¹⁴

Kiindulópontom az, hogy a politika legjobb definíciója máig az „eredeti” arisztotelészi fogalom, amely szerint a politika az állam (városállam) ügyeivel, azaz a közügyekkel való foglalkozás. Úgy vélem, ebből a meghatározásból megfelelő módszerekkel levezethető a legtöbb elismert politikafogalom. Nem véletlenül nevezi Bayer József a politikai gondolkodás története legnagyobb hatású művének¹⁵ *Arisztotelész Politikáját*. A lényeg, hogy ma sokan nem az állam ügyeit, azok intézését látják a politikában, hanem úgy vélik, a politika az a kaotikus állapot, cselekménysor, ami ma¹⁶ Magyarországon tapasztalható. Véleményem szerint azonban a mostani hazai állapotot, működést nem szabad a politika szóval leírni, ezt csak megfelelő fogalom hiányában tehetjük. Politika ezek szerint Magyarországon jelenleg nincs. Ha valaha volt is, azóta eltorzult, és megszűnt politika lenni.

Ezt a helyzetet leginkább a közigazgatásban jelentkező, de tárgya folytán a politikához is szorosan kapcsolódó bürokrácia-bürokratizmus problémához hasonlíthatjuk.¹⁷ A mai magyarországi „nem politikát” úgy nevezzük tévesen politikának, mint a bürokratizmust bürokráciának.¹⁸ E példa megemlézése azért is tűnik helytállónak, mert a bürokrácia

szorosan kapcsolódik a politikához például Max Webernél,¹⁹ Pokol Béla pedig a politikai demokrácia egyik nagy problémájának a politika túlbürokratizálását tartja.²⁰

Az emberek tehát elfordulnak a politikától, mert félreismerik azt. Ezen úgy kell változtatnunk, hogy a fiatalokkal megértetjük, mi is valójában a politika, a legnemesebb társadalmi aktivitás, amelynek tudománya a legnemesebb társadalomtudomány.²¹ Ha ez sikerül, a mai fiatalok már nem fogják gyermekeiket elszigetelni a politikától, így idővel (bár ez kétségtelenül évtizedeket jelent) az egész társadalom megismeri a politika valódi arcát, ez az ismeret beépül a politikai kultúrába, és alkalmas lehet arra, hogy a „nem politikát” politikává alakítsa át.

2. A politikai kultúra átalakulásának szükségessége

2.1 A politikai kultúra átalakulásának feltételei

A politikai kultúrát tehát a politikához való hozzáállás milyensége idővel nagymértékben megváltoztathatná, de ennek a változásnak egyszerre két szintén, a politikai intézményrendszeren belül és azon kívül is, tehát a politikai elit (jelen dolgozatban kimondottan a jogelődök politikusi tevékenységgel keresők, országgyűlési képviselők, pártvezetők, megyei és városi vezető politikusok stb.) körében és a politikával csak távolabbi kapcsolatban álló állampolgárok körében egyaránt le kell zajlania. A helyzet nehézsége, hogy a két átalakulás külön-külön valószínűleg nem is tudna (releváns méretekben) végbemenni. A fizika törvényeinek analógiájára az átalakulásban megkésettbb szektor ugyanannyira visszafogná a folyamatban előrébb járó szektort, mint amennyire ez utóbbi húzná maga után az előbbi. Bár úgy tűnik, az úgynevezett politikai elit (a korábban meghatározott értelemben – itt pedig a politikai intézményrendszeren belüli szektor) és a civil társadalom (mindenki, aki nem vesz részt a politikai irányításban, vagy nem politikusként teszi azt, hanem például gazdasági vezetőként – jelen bekezdésben a politikai intézményrendszeren kívüli szektor, melynek tagjaira igaznak fogadom el Jerzy Szacki kritériumait: önálló gondolkodás, civil kurázsi, önkéntes együttműködés, spontaneitás, tolerancia, pluralizmus stb.) között hatalmas szakadék húzódik, a két fél egyaránt a társadalom szerves része. Az igazgatás fogalma felől közelítve meg a kérdést – hiszen igazgatás nélkül nincs szervezet²³ –, bár a két szféra közötti szakadék meglétét továbbra sem tagadjuk, meg kell említenünk, hogy

az igazgatás alanya az állami igazgatás²⁴ esetén is része az igazgatás tárgyának, tehát a nép hatalmát és akaratát képviselő személyek maguk is a nép körébe tartoznak.²⁵ Ha ez nem volna így, a társadalom és vele az állam szervezete megbomlana. A látszólagos kettészakadás mögött így meghúzódik az egységesség követelménye, a politikai elit a társadalom része marad, csak azon belül különül el, és tart némi távolságot a társadalom civil szférájától (e távolságot a két csoport különböző szempontok alapján és gyakran ellentétes előjellel hol csökkenteni, hol növelni szándékozik). A politikai rendszert ezért (is) csak együttes erővel tudják működtetni, miközben a köztük lévő kapcsolat (és így az említett távolság) jelentős mértékben befolyásolhatja a rendszer működésének minőségét, stabilitását és mindenekelőtt konszolidáltságát. Ezt az egységesülést azonban némileg hátráltatja a döntések és a felelősség kapcsolatát megbontó (nemzeti és nemzetközi szinten is jelentkező) technokratizálódás.²⁶

A kettős átalakulás két szálán egymást gerjesztő folyamatok helyezkednek el. A politikai intézményrendszer működésének belülről történő átalakulása önmagában nem elegendő, mert ha a rendszeren kívüli (civil) elemek nem értik, és nem tudják értékelni, minősíteni a belső változást, ugyanúgy elzárkóznak a politikától mint korábban. Ez pedig megszüntetheti a társadalom részéről a politikai elitre kifejtett erkölcsi nyomást, és a politikai elitet semmi nem fogja a helyzet megváltoztatására ösztönözni, hiszen – mint a világ megannyi pontján tapasztalhatjuk –, amíg nem szorít eléggé a cipő, addig lehet hordani. A politikai elitnek a társadalmon belüli – már vázolt – viszonylagos elkülönülése pedig éppen ahhoz elegendő, hogy a politikai elit tagjainál bizonyos *előnyök* jelentkezése kizárja azt az ellenállást saját tetteikkel szemben, amelyet egyébként a társadalom tagjaiként (mint igazgatottak) éreznének.

Természetesen önmagában a külső elemek hozzáállásának megváltozása sem elegendő, hiszen a politikai élet fő alakítói mégiscsak az intézményrendszeren belül helyezkednek el. Ráadásul, ha a belső átalakulás nem megy végbe, a külső elemek továbbra is úgy gondolják, hogy jobb nem részt venni a politikai folyamatok alakításában. Ez a jelenség egyrészt negatívum, hiszen képes megállítani vagy legalábbis lelassítani a szükséges átalakulást, ugyanakkor pozitívum is, mert bizonyos mértékig meggátolja, hogy a civil társadalom politikai elégedetlensége egy kormányzati ciklusban szüntelen ellenálláshoz vezessen.

Az elsődleges feladat tehát az, hogy a politikát, ami nagyban képes befolyásolni mindennapi életünket, megértessük az emberekkel. Ezt kell követnie a belső és külső hozzáállás megváltozásának, még-

hozza úgy, hogy a belső átalakulásnak kell először megkezdődnie, ugyanis ez sokkal nagyobb mértékű átalakulást indukálhat a külső tényezők hozzáállásában, mint a külső hozzáállás változása a politikai elit döntéseiben, tetteiben. Fontos azonban, hogy a külső hozzáállás változása is minél előbb kezdetét vegye.

2.2 A belső átalakulás legfőbb lépései

Mint folyamat, a szükséges belső átalakulás bizonyos lépések összességéeként (szándékosan nem sorozatról beszélünk) kell, hogy megjelenjen. E lépések taxatív felsorolása és sorba rendezése nem könnyű feladat; azok között átfedés lehet, így éles elhatárolásuk – véleményem szerint – indokolatlan. Az ésszerűség mégis megkívánja, hogy a leglényegesebb elemeket megnevezzük, és ezeket valamiféle logikai rendbe is soroljuk.

A belső átalakulás első lépése lehet a politikai gondolkodás megváltozása. A politizálás célja nem a személyes tekintély és hatalom növelése, hanem az ország, az állampolgárok *érdekeinek* felismerése és képviselete. Mint már korábban szó volt róla, ez nem jelenti a hatalomért folytatott harc megszűnését, csak azt, hogy a politikai szereplők kizárólag olyan hatalom megszerzésére törekednek, amelyet az alkotmányos demokrácia keretei (főként az Alkotmány) nekik szánnak, és ezt a hatalmat ugyanezen keretek által meghatározott módon gyakorolják.²⁷ E lépés fontosságát támasztja alá Bayer József megállapítása, miszerint már Arisztotelész leszögezi, hogy „a politikusi okosság semmi az erkölcsi erények nélkül”.²⁸

A második fontos lépés a *politikai ellenségkép* eltűnése. Anélkül, hogy bal- és jobboldal vagy kormány és ellenzék eltűnne, a politikai személyek, csoportok, intézmények közti ellenségeskedésnek véget kell vetni. Ésszerű, nyitott kormányzásra és konstruktív ellenzékiiségre van szükség; arra, hogy az ellenzék képes legyen támogatni a kormány ígéretes kezdeményezéseit, és a kormány is bevegye programjába az ellenzék megvalósításra érdemes indítványait. Biztosítani kell a politikai eliten belüli csoportok közötti kommunikációt. E kommunikáció hiányát (is) nevezte *Agárdi Péter* a rendszerváltozás utáni politikai kultúra mélypontjának²⁹ 2001-ben, és a helyzet azóta is látványosan romlott.

Harmadszor: a politika világából ki kell iktatni a mindenáron ellentmondani akarást és azt az elnyomónak, antidemokratikusnak beállított politikai ellenfelekkel szemben mindenáron megjelenő dacos ellenszegülést, amelyet az irodalomtudományban *Ady* Endre kapcsán „mégis-morálnak” nevezünk,³⁰ a kizárólagosság hangsúlyozását, a nyilvánvalóan megvalósíthatatlan elemeket tartalmazó felülígér-

getési versenyt és a nyilvános lejárata módszerét. Itt is szükséges leszögezni, hogy a tisztességes és alkotmányos elveket követő verseny a politikában megengedett, mi több, szükséges. Ahogy a magánigazgatásból kiindulva a New Public Management irányzata szerint a közigazgatásban meg kell teremteni a piaci vagy legalább kvázi-piaci környezetet, a versenyt,³¹ ugyanúgy a közigazgatással szorosan összefüggő politika működését is hatékonyabbá teheti a verseny, amelynek itt is lehetnek piaci – például gazdaságossági – indíttatásai. A határ természetesen a tisztességesség, a gazdasági szempontoknak is a közérdeket, az állam, a nép gazdasági érdekeit kell szolgálniuk, nem a politikai elit saját érdekeit.

Negyedszer: a politikai rendszer stabilitását veszélyeztető jelenségek ellen minden politikai oldalnak (legyen az országban kettő, három vagy bármennyi politikai oldal) együttesen, határozottan, de csak a szükséges mértékben és a megfelelő eszközökkel kell fellépnie.

Ötödször: a politikai elitnek törekednie kell arra, hogy a társadalom minél pontosabb képet kapjon a politika folyamatairól, az eredményekről, a tervezett lépésekről; valamint arra, hogy megfelelő eszközökkel a civil társadalom minél szélesebb rétegeinek támogatását elnyerje. Ez a politikai eliten kívülre irányuló kommunikáció, a publicitás kérdése, melyben kiemelkedő szerepe lehet a médiának.³² Szükség van továbbá a már említett technokratizálódás káros következményeinek enyhítésére.³³

2.2.1 A média mint hatalmi tényező

Egyre több helyen hallhatjuk, olvashatjuk azt az évtizedekkel ezelőtt megjelent véleményt, miszerint a média az úgynevezett „negyedik hatalmi ág”. Ez a megállapítás, bár – véleményem szerint – erkölcsileg és alkotmányjogilag sem helytálló, jól kifejezi a médiának a társadalom életében betöltött szerepét, azt a jelentőséget, amely miatt a politika kapcsán is beszélni kell a médiáról. Helyesebb azonban azt mondani: a média hatalmi tényező.

Erkölcsileg helytelen a médiát közhatalmi ággként definiálni, mivel a média feladata a világban zajló események térszerű, valóságghű közvetítése, és eszerint a médiának nem állhat hatalmában az emberek manipulálása (ez ugyanis hatalommal való visszaélés, és mint ilyen, erkölcsellenes magatartás), semmilyen formában sem. Tény ugyanakkor, hogy a média sem képes a világban zajló és az adott kérdésben releváns valamennyi esemény, jelenség vagy információ megismerésére és közvetítésére. Így már önmagában annak eldöntése, hogy a média miről számol be, és miről nem, egyfajta szubjektív értékítélet, és legalábbis közvetve (akaratlanul) manipuláció. Probléma továbbá, hogy a média – gazdasági szempontokból

is – az abnormális és atipikus jelenségek bemutatását preferálja.³⁴ (A média nyilvánvaló magángazdasági jellegű érdekei is éppen amiatt nem mondanak ellent a politikában megjelenő verseny szükségességéről fentebb elmondottaknak, mivel a médiát nem tekintetjük államhatalmi ágnak.)

Alkotmányjogi szempontból – úgy vélem – még nyilvánvalóbb, hogy a média nem tekinthető közhatalmi ágnak, ugyanis a Magyar Köztársaság Alkotmánya³⁵ erre nem utal, és a média *nem alkalmazhat közhatalmi kényszert*.

A média hatalmi ággként való definiálásának elvetése ellenére azonban nyilvánvaló, hogy a média a politikai ügyekben is releváns tényező. A már említett értékválasztás, a közvetítés jellege, stílusa, kicsengése, esetleges nyílt értékelése, és a hallgatás is igen komoly befolyásoló erővel bír a civil társadalom körében. Fontos lenne ugyanakkor, hogy a média független tudjon maradni az egyes politikai oldalaktól, irányzatoktól, pártoktól, mert csak így képes a rendeltetésének megfelelően működni. (Az a nyilvánvaló helyzet pedig, hogy a média komoly politikai befolyás alatt áll, és Pokol Béla szavaival élve „a politika is túlmediatizálódik”³⁶ – pártokhoz nyilvánvalóan közel álló sajtótermékek, az állami televízió mindenkori „magától értetődő” befolyásoaltsága stb. –, szintén azt a véleményt erősíti, amely szerint a média nem válhat „negyedik hatalmi ággá”, hiszen ez az állami hatalommegosztás alkotmányos elvét sértené.)

2.3 Mit érhetünk el a belső átalakulással?

A belső átalakulásnak két nagyon fontos hatása lehet. Az egyik a már említett, a külső hozzáállás megváltoztatását indikáló hatás. A másik az a magától értetődő hatás, hogy a magyar politikai elit képes lehetne megoldást találni a gazdasági-társadalmi-politikai problémákra. Szolidárisabb politikai elit mellett a különböző politikai szereplők nagyobb figyelmet fordíthatnának a feladataikra, és kevesebb anyagi tőkét a belpolitikai civódásokra, a hatalom megszerzésére. Példát mutathatnának saját politikai utódjaiknak, a gazdasági és szolgáltató szférában tevékenykedőknek, az egész társadalomnak.

Összességében tehát a politikai rendszer működése hatékonyabbá válhatna, és a társadalom részéről nagyobb támogatottságot élvezhetne a politikai elit. E tényezők pedig képesek lehetnek folyamatosan gerjeszteni egymást, és minőségében megváltoztatni a magyarországi politikai kultúrát. A politikai kultúra ezek után visszahat a politikai rendszerre, melynek minőségi változása az egész társadalmi rendszer működését pozitív irányba befolyásolja, hiszen előbbi az utóbbi egyik nagy alrendszere.³⁷

2.4 A külső átalakulás legfőbb lépései

Akárcsak a belső átalakuláshoz, a külső átalakuláshoz is a politikai gondolkodás megváltozása az első és legfontosabb pont. Törekedni kell a politika megismerésére és a politikai rendszer működésének támogatására. Ez fontos feltétele a politikai elit rekrutációjának is, amely egyébként a politikai pártok egyik legfontosabb (a politikai pártoknak más társadalmi szervezetektől történő elhatárolásánál is jelentős) funkciója. Itt tehát a külső és belső átalakulás egyik kapcsolódási pontjával találkozunk. A külső átalakulás előfeltétele a sikeres rekrutációnak, hiszen a politikával hivatásszerűen az a személy akar és tud igazán foglalkozni, akit a politika érdekel, vonz, nem rémít el. Az, hogy a politikai elit rekrutációja a fennálló, és korábban már vázolt állapotok, így elsősorban a politika mai magyarországi általános megítélése ellenére folyamatos, és nagyobb zavaroktól mentes, nem mond ellent a bekezdés korábbi részében elmondottaknak. Úgy vélem ugyanis, hogy manapság sok esetben nem a politika mint a legnemesebb társadalmi aktivitás iránti érdeklődés, az állam, a nép ügyeiben, ezek érdekében való eljárás mint nemes közszolgálat vonzza a politikai pályára indulókat, hanem a mai magyarországi politika (amelyet korábban már „nem politika” névvel illettem) által biztosított egyes vagyoni és egyéb lehetőségek. (E lehetőségek társadalmi megítélése nem könnyű, feltehetőleg a jogszerű és jogellenes, mint fehér és fekete mező határán elhelyezkedő keskeny szürke sávba esnek – akárcsak a joggal való visszaélés –, időnként azonban egyértelműen átcsúsznak a fekete (a jogellenes) tartományba.³⁸)

Másodszor: mivel a politika a mindennapi életre is nagy befolyással bír, a civil társadalomnak az Alkotmány által biztosított minden formában részt kell vennie a politikai rendszer működtetésében, stabilizációjában. Bár a politikai részvétel (értve itt ezalatt az állampolgári részvételt, tehát a közvetlen hatalomgyakorlást, a választásokon, népszavazásokon való részvételt³⁹) alkotmányos jog, nem pedig alkotmányos kötelezettség,⁴⁰ a társadalom tagjaként az állampolgár felelősséggel tartozik azért a közösségért, amelynek tagja, a politikai részvétel tehát, különösen, ha a belső átalakulás folytán a politika már „megtisztult”, erkölcsi kötelezettség. Felmerülhet persze a politikai részvétel jogi kötelezettséggé tételének kérdése is, ahogy arra Görögország szolgál példaként, ám a választási részvételi arányok idővel – legalábbis részben – ott is megdőntötték a szóban forgó norma kötelező erejét. Bár a részvételi arányok Görögországban relatíve magasak, a 100%-tól ott is igencsak messze járnak. Feltételezhető továbbá, hogy a magyarországi „politika” jelenlegi megítélése

mellett egy ilyen, a politikai részvételt kötelezővé tevő rendelkezés igen komoly ellenérzést váltana ki az emberekben, hiszen a távolmaradás is egyfajta véleménynyilvánítás, melyhez az állampolgárnak éppúgy joga van, mint a részvételhez.

A politikai részvétel úgynevezett konfliktusos elméletével⁴¹ szöges ellentétben mégis úgy vélem, az ideális részvételi arány a lehető legmagasabb részvételi arány. Ahogy azonban a fent említett görög példa is mutatja, ezt a magas részvételi arányt nem lehet jogszabályi szigorral elérni, a részvételnek meggyőződésből kell fakadnia, ezt pedig a politikai kultúra fokozatos megváltozásával (véleményem szerint fejlődésével) kell és lehet elérni.

Harmadszor: ha a politikai rendszer működése nem megfelelő, a civil társadalomnak is meg kell tennie mindent a helyzet megváltoztatásáért, de csakis a megfelelő alkotmányos keretek között, a jogos védelem⁴² alapelvét szem előtt tartva, tehát aránytalan kár okozása nélkül, és kizárólag a probléma elhárításáig.

Itt merülhet fel a politikai részvétel egyik rendkívüli formájának, a polgári engedetlenségnek a kérdése, amelyre szintén vonatkoznak az előbb elmondottak. Továbbá, mivel a polgári engedetlenség jogellenes magatartást foglal magában, alkalmazása nem válhat általános gyakorlattá, reflexszé, és legalább ennyire fontos kitétel, hogy nem valósíthat meg joggal való visszaélést⁴³ sem. Az erőszakmentesség és a lelkiismereti alap azonban ellensúlyozzák a jogellenességet oly mértékben, hogy a polgári engedetlenségként megjelenő ellenállás ezáltal társadalomilag elfogadhatóvá (mi több, esetenként egyenesen szükségessé) válik.

2.5 Mit érhetünk el a külső átalakulással?

A külső átalakulással mindenekelőtt csökkenteni lehet a társadalmi feszültséget. A másik nagyon fontos hatása, hogy gerjesztheti a kellő belső átalakulást, és képessé válik kontroll alatt tartani azt. A politikai életben való aktív részvétel növeli a civil társadalom tagjainak kompetenciaérzését, és segít nekik megismerkedni lehetőségeikkel. A támogatás biztosításával az állampolgárok nagyarányú részvétele növeli a közigazgatásban tevékenykedők szükséges önbizalmát, legitimációs hatása van és bizalmat ébreszt a politikai elitben a civil szféra irányában is.

A külső átalakulásnak ezenkívül nagyon fontos szerepe van a felnövekvő generációk nevelésében, hiszen konszolidáltabb politikai viszonyok között szocializálódó nemzedék már képes lehet ösztönösen is azt az utat járni, amelyet elődeiknek még tanulás-sal kell magukévá tenniük. Mindezek mellett a külső átalakulás által követett és igazolt belső átalakulás

együttes sikere a magyar társadalom nemzetközi elismertségét is növelheti. Ez különösen fontos abból a szempontból, hogy Magyarország helyzete megerősödjön a különböző nemzetközi szervezetekben és együttműködésekben, így mindenekelőtt az Európai Unióban, és mielőbb csatlakozhassunk az eurózónához.

3. Az aktív politizálás fontossága

Az előbbi fejezetekben már szó esett arról, hogy a politika olyan társadalmi megnyilvánulás, amelyet egyetlen ember sem zárhat ki az életéből. Mi több, véleményem szerint az embernek törekednie kell a politika lehető legteljesebb megismerésére és a politikában való aktív részvételre. Ehhez képest „politikai inaktív” tekinthető a választópolgárok több mint 25%-a (akik nem vesznek részt rendszeresen a választásokon), továbbá „politikai névtelenek” tömegéről hallani (a választópolgárok mintegy 20%-a), és a választások, népszavazások részvételi arányai is kiábrándítóak – akkor is, ha a sokat emlegetett és gyakran utánozni próbált Nyugat-Európában (sőt a már említett Görögországban) sem találkozunk 90–100%-os részvételekkel.

Tény, hogy mind az országgyűlési, mind az önkormányzati választások részvételi arányai növekvő tendenciát mutatnak (kisebb kiugrásokkal – mint az 1998-as országgyűlési választások első fordulójának 56,26%-os részvételi aránya), és ebből talán arra is következtethetünk, hogy egyre nagyobb arányban jelennek meg az urnánál az első alkalommal szavazók, ugyanakkor a választástól távolmaradók száma rendre meghaladja a kettőmillió főt. Az EU-népszavazás (2003) és az Európai Parlamenti választások (2004) részvételi aránya egyaránt 50% alatt maradt (igaz, az EP-választások részvételi arányai Európa-szerte folyamatos csökkenést mutatnak); a népszavazások közül pedig az 1989. novemberi népszavazás 58,04%-os részvétele a legmagasabb, ezenkívül is csak a 2008. márciusi népszavazás részvételi aránya haladta meg az 50%-ot (50,42%). 1990 júliusában a köztársasági elnök megválasztásának módjáról szóló népszavazáson például a szavazásra jogosultak 13,98%-a jelent meg. Az a tény is kétségtelen (vagy legalábbis elgondolkodtató), hogy az érvénytelen szavazatok aránya rendre meghaladja a 0,5%-ot, de arra is volt példa, hogy ez az arány meghaladta az 5,6%-ot (1989-ben – akkor ez több mint 250 000 érvénytelen szavazatot jelentett).⁴⁴

A fenti adatok alapján – különösen, ha nemzetközi összehasonlításokat végzünk⁴⁵ – azt mondhatjuk ugyan, hogy a helyzet nálunk sem rosszabb mint Nyugat-Európa országaiban, úgy vélem azonban,

hogy olyan politikai rendszer mellett, ahol az állampolgároknak igazából négyévente van lehetőségük közvetlenül részt venni a döntéshozatalban, joggal látunk problémát abban, hogy a választók tömegei még ilyenkor is távol maradnak a politikától. Erre a problémára pedig nem lehet mentség az, hogy e folyamat Magyarország határain kívül is jellemző.

A választásokon és népszavazásokon tanúsított passzivitás tehát azért nagy probléma, mert ezek az adatok arra világítanak rá, hogy amikor a civil társadalomnak lehetősége nyílik véleménye kinyilvánítására és a politikai-társadalmi-gazdasági folyamatok befolyásolására, csaknem minden harmadik ember tétlen marad. Ezt persze fel lehet fogni véleménynyilvánításként (akár negatív véleményként, akár az elégedettség jeleként), de a magyar politika története bebizonyította már, hogy a passzív agresszivitás (erőszakmentes, passzív ellenállás) nem képes eredményeket felmutatni. A néma tiltakozást az, aki ellen szól, könnyen beletörődésnek, megadásnak festheti le mások előtt, és az ellene irányuló magatartást használhatja fel pozíciójának megszilárdítására. (Le kell ugyanakkor szögezni, hogy a passzív agresszivitás (mint passzív ellenállás) elvetése nem a forradalmiaskodás óhaját jelenti, hanem a demokratikus részvétel megvalósulását.)

Sajnos arra is láttunk példát bal- és jobboldalról egyaránt, hogy a politikai rendszer belső szereplői egy-egy népszavazás alkalmával inaktivitásra szólították fel a civil társadalmat. Úgy gondolom, modern demokráciában ez a magatartás bármely párt részéről elfogadhatatlan. A passzivitás pedig időnként frusztrációba csap át, és ilyenkor a tömegek az utcára vonulnak. Ezzel önmagában nem is volna probléma, ha az ilyen megmozdulások megmaradnának békés keretek között, vagy legalább a polgári engedetlenség keretei között. Magyarországon azonban az elmúlt években ilyen jellegű önmérsékletet nem minden vitás esetben tapasztalhattunk.

Az aktív politizálásnak a legitimitáció szempontjából is fontos szerepe van. A legitimitás mérése a passzivitás magas foka mellett nehéz, különösen, mivel a passzivitás oka is rengeteg tényező lehet. Egyszerűen bizonyítható matematikai tény, hogy a leginkább reprezentatív mérés akkor végezhető, ha a vizsgálatban minden lehetséges alany részt vesz, tehát a választás eredménye akkor tükrözi leginkább a nép akaratát, ha minden jogosult elment szavazni. A fenti elmélettel szemben felvethető kritikaként az, hogy adott esetben a választópolgár egyik választható lehetőséget sem tartja megfelelőnek. Ez a kritika a magyar „politika” mai állapotában ugyan még valószínűleg helytálló, úgy vélem azonban, hogy az említett belső és külső politikai átalakulás megtörténte után a politika képes lehet választ adni

az állampolgároknak azokra a kérdéseire, amelyek alapján a választó meghozza döntését a választás során. Ebben az esetben pedig már – ahogy arról korábban szó esett – az állampolgár erkölcsi kötelességének tekinthetjük a társadalommal szemben, hogy megjelenjen a választásokon.

Az eddig elmondottak alapján egy további kikötés megtétele szükséges. Elengedhetetlen a kiskorúsított emberkép felváltása a nagykorúsított emberképpel. Ez egyben azt is jelenti, hogy a választópolgárt racionális döntés meghozatalára képes alanyként kell tekintenünk, aki a döntéséhez szükséges információkhoz hozzájuthat, képes azokat értékelni, és értekelésének megfelelően döntést hozni. El kell tehát vetnünk azt az egyes jogszociológusok által hangoztatott nézetet, miszerint a választás során a „választópolgár részéről racionális magatartás” (helyesebben állapot) a tájékozatlanság.⁴⁶ (Ugyanezen kritika érvényes a politikai döntés résztvevőire, tehát az országgyűlési képviselőkre is, akiknél egyes szociológusok szerint szintén racionális magatartás – vagy állapot – a tudatlanság.)

4. Bízni kell az új generációkban

Összegzésként még egyszer hangsúlyozom, hogy az említett problémákat a magyar társadalomnak (a civil társadalomnak és a politikai elitnek együttesen) kell megoldania, méghozzá haladéktalanul. Ehhez, mint már korábban említettem, elsőként arra volna szükség, hogy a fiatalság politikai szocializációját elősegítsük a megfelelő (intézményes és nem intézményes) eszközökkel, hogy aztán a teljes magyarországi politikai kultúra átalakulhasson.

Nyilvánvalónak tűnik, hogy ez a feladat az új generációkra vár, és hinnünk kell abban, hogy ezek a generációk képesek is lesznek orvosolni a felmerült problémákat, ha az ifjúság megtanul őszintén, nyitott szemmel és tabuk nélkül együtt élni a politikával, és képes lesz levetkőzni magáról a kiskorúsított emberképét. „Az elmúlt évtized során ugyanis szép csöndben felnőtté vált egy egész olyan korosztály, amelynek már nem volt félnivalója; (...) Talán ez lesz az első olyan korosztály, amely mentes lesz az infantilis, a hatalmi hierarchia belső titkainak kiismerésében reménykedő, kiskorú attitűdöktől, és képes lesz saját ügyeinek egyenrangú, partnerszerű intézésére.”⁴⁷

Amennyiben ez a megállapítás igaz a miénket megelőző korosztályra, úgy jó esélyünk lehet arra, hogy megfelelő körülmények esetén igaz legyen a mi generációnkra és egyben minden későbbi generációra is... És ezek a generációk hozhatják magukkal az említett, bizonyosan szükséges változásokat.

Felhasznált irodalom

- Agárdi Péter: Kultúra, média és hatalom 2001-ben, avagy az ország négy részre szakadása. In: Magyarország Politikai Évkönyve 2001. 468–479. o.
- Aron, Raymond: Demokrácia és totalitarizmus. (Ford. Kende Péter) L'Harmattan Kiadó, Budapest 2005
- Ádám Antal: Bevezetés a közjogtanba. Kari jegyzet. JPTE-ÁJK, Pécs 1999
- Bayer József: A politikai gondolkodás története. Osiris Kiadó, Budapest 2005. 49–59. o.
- Bihari Mihály: Politikai stílus és politikai kultúra Magyarországon a 90-es évek elején. In: Magyarország Politikai Évkönyve 1993. 58–73. o.
- Bruszt László – Simon János: A „választások éve” a közvélemény-kutatások tükrében. In: Magyarország Politikai Évkönyve 1991. 607–632. o.
- Földvári József: Magyar büntetőjog. Általános rész. Osiris Kiadó, Budapest 2006
- Gazsó Tibor – Szabó Andrea: Társadalmi közérzet, politikához való viszony. In: Szabó Andrea (Szerk.): Bauer Béla, Laki László: Ifjúság 2000 – Tanulmányok I. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest 2002
- Góralczyk, Bogdan: Az új rendszer építése. In: Magyarország évtizedkönyve 1988–1998. II. kötet, 942–955. o.
- Hawkesworth, Mary: A politika lényeges definíciói. In: Kovács László Imre (Szerk.), (ford. Fábián György): Politológiai szöveggyűjtemény. JATEPress, Szeged 1995
- Husz Dóra: Intézmények presztízse 1989 és 1998 között. In: Magyarország évtizedkönyve 1988–1998. II. kötet, 822–829. o.
- Ivancsics Imre – Fábián Adrián: Bevezetés a közigazgatásba. Egyetemi jegyzet, PTE-ÁJK, Pécs 2004
- Jüttner Ádám: Politikusok lázgörbéi. In: Magyarország évtizedkönyve 1988–1998. II. kötet, 830–835. o.
- Kecskés László: A polgári jog fejlődése a kontinentális Európa nagy jogrendszereiben. HVG ORAC, Budapest 2009. 27–34. o.
- Kéri László: A politikai kultúra alakulása az elmúlt évtizedben. In: Magyarország évtizedkönyve 1988–1998. I. kötet, 515–526. o.
- Körösényi András – Tóth Csaba – Török Gábor: A magyar politikai rendszer. Harmadik átdolgozott kiadás. Osiris Kiadó, Budapest 2007. 17–25. o.
- Maczonkai Mihály: Jogszociológia. Dialóg Campus, Budapest–Pécs 2005
- Muhi Béla: Ifjú génuszok. A tehetséggondozás elmélete és gyakorlata. www.kutdiak.hu
- Petrétei József: Az alkotmányos demokrácia alapintézményei. Dialóg Campus, Budapest–Pécs 2009
- Pokol Béla: A politikai demokrácia problémái. In: Magyarország Politikai Évkönyve 1998. 78–89. o.
- Show, Bernard: Politikai abécé. (Ford. Gombos László) Palatinus Könyvek Kft., 2000
- Szabó Csaba: A rendszerváltás utáni kormányok közmegítélése. In: Magyarország évtizedkönyve 1988–1998. II. kötet, 814–821. o.
- Szabó Gábor: Szétszakadó világunk. A globalizáció emberi jogi kockázatai. Publiikon Kiadó, Pécs 2010
- Szabó Ildikó – Örkény Antal: Magyar középiskolások politikai világlképe és euroregionális tudata. In: Simon János (Szerk.): Ezredvégi értelmezések – demokráciáról, politikáról, bal- és jobboldalról. Villányi úti könyvek, Politikatudományi sorozat, 2001. II. kötet, 366–404. o.
- Varga Tamás: A politikai rendszer szoftvere, a politikai kultúra. In: Közjogi intézmények a XXI. században, Jogfilozófiai és politikatudományi szekció. (Szerk. Andrassy György, Visegrády Antal) PTE-ÁJK, Pécs 2004. 248–270. o.
- Varga Tamás: Demokráciadeficit a magyar politikai elitben. In: Jóri János emlékkönyv (Szerk. Andrassy György) PTE-ÁJK, Pécs 2008. 143–163. o.

Varga Tamás: Magyar politikai kultúra és történelmi-politikai tudat a kétezres években. Jura 2008. 2. sz. 115–123. o.

Varga Tamás – Horváth Csaba – Szabó Gábor: Politika-elmélet joghallgatók számára – oktatási anyag – kézirat, Pécs, 2007. 8–29., 30–45., 67–88., 109–134., 197–213., 214–227. o.

Varga Tamás: Politikai magatartás és részvétel, Jura 2006. 1. sz. 158–164. o.

Jegyzetek

- ¹ Muhi: i. m.
- ² Shaw: i. m. 108. o.
- ³ A globalizáció kérdéseiről bővebben ld. Szabó G.
- ⁴ Kecskés: i. m.
- ⁵ Varga: Demokráciadeficit... 143–163. o.
- ⁶ Varga: Magyar politikai kultúra... 115–123. o.
- ⁷ Körösnéyi – Tóth – Török: i. m. 17–25. o.
- ⁸ Földvári: i. m. 98–101., 113–114. o.
- ⁹ Ádám: i. m. 22. o.
- ¹⁰ Bruszt – Simon, Gazsó – Szabó, Husz, Jüttner, Szabó Cs., Szabó – Örkény
- ¹¹ Szabó G.: i. m. 107. o.
- ¹² Ezt a véleményt támasztja alá egy, általam egy vidéki városi gimnázium 11–12. évfolyamos tanulóinak körében 2009 decemberében végzett kérdőíves felmérés is, melyben 177 diák politikával, politikatudománnyal és más társadalomtudományokkal kapcsolatos véleménye, ismeretei képezték vizsgálat tárgyát. E kérdőíven a válaszadók arra a kérdésre, hogy mi az első szó, ami a politika kapcsán eszükbe jut, a következő válaszokat adták: korrupció – 13,25%, hazugság – 13,85%, egyéb egyértelműen negatív minősítés, például botrány, csalás – 30,12%.
- ¹³ Aron: i. m. 17–20. o.
- ¹⁴ Varga – Horváth – Szabó: i. m. 25–27. o.
- ¹⁵ Bayer: i. m. 51. o.
- ¹⁶ A „mai” politikai helyzetet a rendszerváltozás óta eltelt két évtizedre kiterjesztve kell értelmezni.
- ¹⁷ Ivancsics – Fábíán: i. m. 93–98. o.
- ¹⁸ Max Weber szerint a bürokrácia a legális uralom ideáltípusa. A bürokrácia (mára eltorzult) működését nevezzük bürokratizmusnak, melyet a köznyelv tévesen illet a bürokrácia megnevezéssel. A szerző úgy véli, ma Magyarországon nincs politika, csak annak eltorzult változata („nem politika”), melyet így tévesen nevezünk politikának.
- ¹⁹ Max Weber, aki a politika lényegét az uralomban látta, a legitim uralom három típusa közül a legális uralom hierarchikus formájaként határozza meg a bürokráciát, amely szerte nem kizárólag a közigazgatásban alkalmazható fogalom. Ld. Ivancsics – Fábíán: i. m. 93. o.
- ²⁰ Pokol: i. m.
- ²¹ Az orvostudományt teljes egészében a természet-tudományok közé sorolva úgy vélem, a politikatudomány a

legnemesebb társadalomtudomány, mivel tárgya (a politika) a legátfogóbban szabályozza a társadalom irányítását és működését.

- ²² Góralczyk: i. m. 952–953. o.
- ²³ Ivancsics – Fábíán: i. m. 23. o.
- ²⁴ Ivancsics – Fábíán: i. m. 22. o.
- ²⁵ Ez a következőkben jelenik meg: A nép képviselőit a maga soraiból választja; bár a nép képviselői különleges jogállású személyek, alapvetően rájuk is vonatkozik a politikai döntések hatálya; A nép képviselői mandátumuk megszűnése után is az igazgatottak közé tartoznak.
- ²⁶ Szabó G.: i. m. 111. o.
- ²⁷ Petrétei: i. m. 381–411. o.
- ²⁸ Bayer: i. m. 51. o.
- ²⁹ Agárdi: i. m.
- ³⁰ Király István: Ady Endre I–II. Budapest 1970. 195–198. o.
- ³¹ Bár az NPM (New Public Management) = Új Társadalomirányítás mára gyakorlatilag megbukott, az irányzat versennyel kapcsolatos felfogását a szerző továbbra is alkalmazandónak tartja. – Az NPM említett elméletéről bővebben ld. Ivancsics – Fábíán: i. m. 2004. 64. o.
- ³² Petrétei: i. m. 43–46. o.
- ³³ Szabó G.: i. m. 111. o.
- ³⁴ Petrétei: i. m. 45. o.
- ³⁵ Ld. A Magyar Köztársaság Alkotmánya: 1949. évi XX. törvény I. fejezete (Általános rendelkezések)
- ³⁶ Pokol
- ³⁷ Ld. például: T. Parsons és N. Luhmann vonatkozó elméletei. Maczonkai: i. m. 124–132. o.; Varga – Horváth – Szabó: i. m. 30–45. o.
- ³⁸ Az elmélet kidolgozásában fontos szerepe van Kecskés Lászlónak. Lényege, hogy a jogszerű és jogszerűtlen magatartások határán létezik egy szűk átmeneti kategória. Ebbe a kategóriába tartozik Kecskés László szerint például a joggal való visszaélés. Jelen dolgozatban az elmélet a jóval szigorúbb büntetőjog területét is érinti.
- ³⁹ Varga: i. m. 2006. 158–164. o.
- ⁴⁰ Ld. A Magyar Köztársaság Alkotmánya: 1949. évi XX. törvény XII. fejezet (Alapvető jogok és kötelességek)
- ⁴¹ Varga: i. m. 2006. 158–164. o.
- ⁴² 1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről 29–29/A. §
- ⁴³ 1959. évi IV. törvény a Polgári Törvénykönyvről 5. § (1)–(2)
- ⁴⁴ Adatok: VoksCentrum (www.vokscentrum.hu)
- ⁴⁵ Az EP-választások részvételi adatait összehasonlítóként ld. <http://www.europarl.europa.eu/parliament/archi-ve/staticDisplay.do?language=HU&id=211>
- ⁴⁶ Maczonkai: i. m. 138. o.
- ⁴⁷ Kéri: i. m. 515–526. o.